

Inleiding

Het milieuprobleem, het probleem dus van onze verstoorde relatie met de natuur, is inmiddels tot een van de ernstigste bedreigingen van de moderne samenleving uitgegroeid. Regelmatig wordt dat probleem daarom ook als een crisis aangeduid. Omdat dat probleem een veelheid aan aspecten vertoont, houden verscheidene disciplines zich ermee bezig. In de filosofie is er pas laat, en dan nog slechts mondjesmaat, belangstelling voor deze thematiek ontstaan. Terwijl een van de hoofdtaken van de filosofie die van een diagnose ofwel duiding van de eigen tijd is, zou men dus verwachten dat het onderwerp hoog op de filosofische agenda zou staan.

Het lijkt mij inderdaad zeer verhelderend om het milieuprobleem juist ook vanuit filosofisch gezichtspunt te benaderen. Filosofie gaat immers over de achtergronden en basale voorstellingen van de diverse praktijken en vertogen. Niet zozeer dus over de meer concrete aspecten maar over de grondstructuur of dieptegrammatica ervan. De filosofie doet op die manier een stap terug om zo een betere kijk op het geheel te krijgen, het bos en niet zozeer de afzonderlijke bomen te zien. De filosofie is daarom primair een generalistische en geen specialistische discipline, op synopsis, op overzicht van de dingen gericht.

De vraag is dan hoe zo'n benadering van de milieuproblematiek eruit zou zien. De these van dit boek is dat het milieuprobleem geen geïsoleerde en op zichzelf staande aangelegenheid binnen het geheel van de moderne samenleving is die min of meer losstaat van de andere aspecten daarvan. Maar dat het algemene kenmerken van het sociale bestel in zijn geheel tot uitdrukking brengt, dat met andere woorden de wortels ervan tot in diepe lagen van de moderne cultuur reiken.

Het milieuprobleem is nog anders gezegd geen bedrijfsongeval van de moderne samenleving, geen toestand die op een ongelukkige wijze uit de hand gelopen is maar over het sociale systeem als zodanig weinig zegt. Daarentegen ontpopte het zich steeds meer als een structurele storing van het bestel als geheel, is het daarin zoegezegd voorgeprogrammeerd. Dat blijkt met name uit het onvermogen om een werkelijk effectief milieubeleid van de grond te krijgen. Ik heb het dan niet over het lager hangende fruit zoals het terugdringen van de vervuiling van lucht en oppervlaktewater, maar over het hoger hangende zoals de opwarming van de aarde, de terughollende biodiversiteit en de uitputting van de grondstoffen. Dat de huidige therapieën niet of althans te weinig aanslaan, duidt er dus op dat de achterliggende diagnose tekortschiet. Daarin wordt er naar mijn opvatting nog steeds (op zijn minst impliciet) van uitgegaan dat een ‘oplossing’ van het huidige milieuprobleem mogelijk is binnen de kaders van de vigerende cultuur en samenleving. Als dat probleem echter in de structuur daarvan aangelegd is, zoals de centrale these van dit boek luidt, dan is het gangbare milieubeleid dus dweilen met de kraan open, is het kortom bij alle deelsuccessen die er zeker zijn een bij voorbaat tot mislukken gedoemde zaak (dit tot grote teleurstelling en frustratie van al diegenen die zich met hart en ziel voor een beter milieu inzetten). Het zou begrijpelijk maken waarom het, alle klimaattoppen en -conferenties ten spijt, naar alle waarschijnlijkheid niet lukt om de opwarming van de aarde binnen de twee graden (of nog liever anderhalve graad) te houden, hoewel de noodzaak daarvan, vooral ook door de vele recente natuurrampen, zo langzamerhand in steeds bredere kring begint door te dringen.

Nu is milieudegradatie op zichzelf geen fenomeen dat specifiek zou zijn voor de moderne cultuur en leefwijze. Integendeel zijn daar ook uit vroegere samenlevingen vele voorbeelden van bekend.¹ Maar het moderne

1 Men denke bijvoorbeeld aan onherstelbare schade aan het milieu door langdurige overbegrazing door geitenkudden, aan de kaalslag van de ceder- en cypressenwouden van het Libanongebergte ten tijde van koning Salomo (zie 1 Koningen 5, 8vv.; 6, 10vv.; 7, 2vv), of aan de ontbossing van de berghellingen in Palestina en Griekenland. In Plato's onvoltooide dialoog *Critias* (111a-e) is bijvoorbeeld een passage te vinden waarin hij de landschappelijke toestand van Attica in verleden en heden vergelijkt. Waren de heuvels vroeger rijk begroeid en hadden zij een vette bodem, nu zijn zij door ontbossing en erosie kaal en rotsig. Een duidelijk besef, toen al, van hoe schadelijk de ingreep van de mens in de natuur kan zijn. Zie voor de verhouding van mens en natuur in de antieke wereld het instructieve essay van Holger Sonnabend, ‘Mensch und Umwelt in der Antike’, in: *Umweltgeschichte in globaler Perspektive. Vortragsreihe des Historischen Seminars*

milieuprobleem verschilt zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht van die vroegere gevallen van milieubederf. Kwantitatief: het doet zich nu voor als een van pool tot pool reikend wereldomspannend verschijnsel, terwijl het vroeger enkel op regionale schaal optrad. Alleen al door zijn grootschaligheid onderscheidt het moderne milieuprobleem zich van wat uit de geschiedenis bekend is: hele klimaatgordels zijn momenteel aan het verschuiven met alle gevolgen van dien voor flora en fauna en niet in de laatste plaats voor de mens. Regelmatig valt ook de vrees van deskundigen te vernemen over de verandering of zelfs het stilvallen van de warme golfstroom, over een verandering van de banen van de moessons en andere klimatologische ontwikkelingen, die allemaal gevolgen hebben die de regionale grenzen verre overschrijden. Maar vooral ook verschilt het moderne milieuprobleem in kwalitatief opzicht van al die voorgangers, daardoor namelijk dat het, zoals gezegd, samenhangt met heel de voorstellingswereld en leefwijze van het moderne sociale bestel, met de aard en structuur van de moderne cultuur.

In de overgangstijd van de latere middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd (veertiende tot zeventiende eeuw) verschijnt namelijk een heel nieuw type samenleving en cultuur met een heel eigen gezicht en mentaliteit op het toneel. De Nederlandse historicus Jan Romein heeft de moderne samenleving en cultuur dan ook als uniek in het landschap der culturen gekwalificeerd, als de grote uitzondering op het Algemeen Menselijk Patroon (AMP) dat de gemeenschappelijke grondstructuur van alle premoderne culturen aanduidt ondanks de grote verschillen aan de oppervlakte. Als dan verder het moderne milieuprobleem in een intern verband met de aard van de moderne samenleving staat (zie boven), en deze zelf uitzonderlijk in haar soort is, dan geldt dat bijgevolg ook voor het moderne milieuvraagstuk. Een samenleving krijgt met andere woorden het milieuprobleem dat zij 'verdient', d.w.z. dat (evenals de politiek, het recht, de literatuur, de kunst enz.) bij haar past.

Om het uitzonderlijke karakter van de moderne cultuur nader te typeren, noem ik vervolgens drie begrippen die, zoals in het vervolg zal blijken,

der Universität Erfurt (hrsgg. von Thoralf Klein et al.), Erfurt 2010 (attendering van dr. Jörg Dittmer). Maar ook in Nederland heeft in de zeventiende eeuw voor de bouw van al die schepen van de Oost- en West-Indische Compagnie een grootschalige ontbossing plaatsgevonden.

onderling samenhangen en het grondstramien van de moderne leef- en denkwijze (de 'moderniteit') vormen. De bedoeling is uiteraard om te laten zien hoe een samenleving en cultuur die op dat stramien geborduurd zijn, een heel eigen wijze van in de wereld staan en zich tot haar verhouden moesten ontwikkelen, in het bijzonder ook tot de natuur. Dat zij, nogmaals, niet per ongeluk maar uit de aard van de zaak een verstoorde relatie tot haar natuurlijke omgeving zouden krijgen.

De drieslag van voor de moderne cultuur kenmerkende begrippen is: mechanisering van het wereldbeeld², activisme en antropocentrisme. Eerstgenoemde term duidt op een bepaalde opvatting van de natuur, namelijk als een ensemble zielloze, volkomen passieve dingen zonder binnenkant, eigen waarneming en streven, waar alles er mechanisch aan toegaat (vandaar ook de aanduiding van dit natuurbeeld met behulp van metaforen zoals 'automaat', 'machine', 'clockwork universe' e.d.). Gezien door de bril van deze opvatting van de natuur degradeerde deze van een 'bezielde verband' van medeschepselen (de premoderne voorstelling van de natuur) tot een voorraadschuur van hulpbronnen die zich er perfect voor lenen om door de mens geëxploiteerd en uitgebaat te worden.

Die mens, dat wordt door de beide andere sleuteltermen tot uitdrukking gebracht, komt in deze kijk op de dingen buiten de natuur te staan. Terwijl hij, ik duidde er zojuist al op, in premodern perspectief altijd deel van de (maar dan totaal anders opgevatte) natuur had uitgemaakt, wat vanzelfsprekend in belangrijke mate zijn houding tegenover haar bepaald had. Naar moderne opvatting is de mens, uitgetreden uit het bezielde verband van de natuur, het enige actieve wezen in de werkelijkheid die de (nu dode) natuur als zijn jachtterrein kan beschouwen dat hem de middelen voor zijn zelfontplooiing verschaft. Alles wordt nu met andere woorden onder het aspect van de dienstbaarheid aan zijn belangen en wensen beschouwd (en gebruikt!). Ofwel, in deze visie op de dingen draait alles om de mens (antropocentrisme).

In de navolgende hoofdstukken wordt deze voor de moderne cultuur kenmerkende zienswijze in verschillende richtingen verder uitgewerkt, steeds

2 De uitdrukking is ontleend aan de titel van het boek van de Nederlandse historicus van de natuurwetenschap E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, Meulenhof, Amsterdam 1950, 1989⁶.

met het oog op wat dit voor de kijk op en houding tegenover de natuur betekent. Ik geef nu een kort overzicht van de verdere inhoud van het boek.

Hoofdstuk 1 laat zien hoe de door bovengenoemde kernideeën aangestuurde moderne cultuur alles onder het gezichtspunt van de maakbaarheid, berekenbaarheid, voorspel- en planbaarheid en van de beheersbaarheid ervan benadert. Hoe zij in verband daarmee een operatief kennisconcept ontwikkelt dat kenbaarheid aan maakbaarheid bindt (kenbaar is slechts wat van de aard van het maakbare is) en op die manier de looper uitlegt naar de ontwikkeling van een samenleving die in het teken van techniek c.q. technologie staat (nooit eerder vertoond).

Hoofdstuk 2 zoomt in op het maatbegrip in de moderne cultuur, of beter op het ontbreken daarvan. De stelling is dat het centraal stellen van de mens als maatgevende en waardebepalende instantie (die dus geen maat en waarde buiten zichzelf erkent) tot een cultuur van de mateloosheid moest leiden. Dit weer in tegenstelling tot de situatie in de premoderne culturen waar, in theorie althans, alles aan een van buiten komende (meestal van hogerhand stammende) maat gebonden is die 'objectief' in de dingen ingegrift is. Het moderne milieuprobleem verschijnt hier als een mateloosheidskwesitie, van een overvragen en overbelasten namelijk van wat de natuur aankan. Hier wordt ook zichtbaar dat een 'oplossing' van het duurzaamheidsprobleem primair van de vraagkant moet komen, van het beperken dus van wat wij van de natuur verlangen, en niet zozeer van de aanbodkant zoals het inzetten van geavanceerde technologie. Langs die laatste weg naar een duurzame samenleving te streven is bij voorbaat onbegonnen werk als de ongeremde expansiedrift die voor het huidige sociale systeem kenmerkend is (groei, groter, sneller, verder, enz.) ongemoeid blijft.

In lijn daarmee zet hoofdstuk 3 uiteen dat de mateloosheid van de moderne cultuur samenhangt met een uiterlijk welzijnsbegrip dat in het teken staat van het 'hebben', van het kunnen beschikken over en gebruiken van uiterlijke goederen die uiteraard aan de natuurlijke omgeving ontleend moeten worden. Welzijn wordt hier dus vereenzelvigd met "in welstand leven", om de woorden van Brecht uit het motto boven dit hoofdstuk te gebruiken. Het volle gewicht van het streven naar een 'goed leven' komt in deze optiek op het domein van de uiterlijke middelen te liggen. Geen wonder dat dit tot een consumentistische en materialistische 'outer-directed' levensstijl

leidt die een hoge aanslag op de hulpbronnen en potenties van de natuur inhoudt. En opnieuw leidt dit tot de bevinding dat als dit (vaak impliciet gehuldigde) welzijnsconcept intact blijft, het verduurzamen van de samenleving een fata morgana is.

Hoofdstuk 4 richt de focus op de moderne economie die algemeen (en wel terecht) als een van de meest bepalende factoren in de moderne samenleving beschouwd wordt. Ook deze moderne economie (als maatschappelijk systeem en als wetenschap) vertoont alle kenmerken van het sociale bestel als geheel: alles als (in dit geval verhandelbaar) materiaal te beschouwen, enkel dienstbaar aan menselijke verlangens en aspiraties, staande in het teken van berekenbaarheid en planbaarheid, aangestuurd door een geest van mateloosheid, enz. In deze vorm is de economie een van de grootste belemmeringen op weg naar een meer duurzame samenleving (afgezien van het feit dat zij hoge menselijke kosten met zich meebrengt). Vaak belanden beleidsmakers dan ook in de spagaat van economie versus ecologie, waarbij die laatste doorgaans het kind van de rekening is.

Langs verschillende wegen convergeren, zoals blijkt, de gedachtegangen in de verschillende hoofdstukken tot de gemeenschappelijke diagnose dat de zo gekenschetste moderne samenleving inherent onduurzaam is en bij handhaving van de haar kenmerkende dieptestructuur ook niet duurzaam te maken is. Dat die samenleving, wil zij niet op een groot-schalige ecocide met alle gevolgen van dien afstevenen, een transitie naar een *ander type* samenleving met een andere grondstructuur en een ander 'verhaal' nodig heeft.

Tot zover de diagnose van het milieuvraagstuk vanuit filosofisch gezichtspunt. Bij een diagnose hoort naar de zin ervan een therapie, althans een vingerwijzing in de richting ervan. Nu zou het van een uiterste arrogantie getuigen een blauwdruk van een verduurzaamde samenleving te willen geven. Maar uit de in de verschillende hoofdstukken gegeven analyses laten zich wel, hoe schetsmatig ook, ideeën afleiden van wat de marsrichting naar zo'n meer duurzame maatschappij en cultuur zou zijn. Het zou al heel wat zijn als eerste contouren daarvan zichtbaar en eerste piketpaaltjes geslagen zouden kunnen worden. Pogingen daartoe worden in de verschillende hoofdstukken ook inderdaad ondernomen. Zo zou, om maar enkele dingen te noemen – voor het meeste verwijs ik naar de navolgende teksten zelf – een samenleving die niet langer vanwege haar mateloosheid

en oneindigheidsstreven op ramkoers met de natuur ligt, weer door maat en balans getekend dienen te zijn. En wel als geheel, d.w.z. dat het een kenmerk van de hele grondstructuur van dat andere type samenleving zou zijn. Matiging in onze omgang met onze natuurlijke leefomgeving heeft geen enkele kans als het geen grondtrek van de cultuur in het algemeen is. Dit correspondeert met de eerder uitgesproken opvatting dat het milieuprobleem geen geïsoleerde aangelegenheid binnen het geheel van de moderne samenleving is, maar met het hele grondpatroon daarvan samenhangt.

Maat en balans op hun beurt zijn evenmin los verkrijgbaar, hangen dus eveneens met de basisstructuur van de cultuur als geheel samen. Zij kunnen alleen samengaan met een veranderde opvatting van het menselijk welzijn. Waarbij dat niet langer overwegend gezocht wordt in een gratificatie van op uiterlijke goederen gerichte wensen, maar mensen het vinden in zichzelf, in schoonheidservaringen in literatuur, kunst en natuur (waarbij deze niet 'gebruikt' maar genoten wordt), in vervulde sociale relaties, enz. Dat impliceert kortom een aanzienlijke verschuiving van een *outer-directed* instelling van 'hebben' naar een *inner-directed* houding van 'zijn'.

Zo'n meer verinnerlijkte cultuur zou verder aan techniek en economie weer veel meer een dienende rol toewijzen. En met name aandacht besteden aan die fenomenen in het menselijk bestaan die naar hun aard niet 'maakbaar' en planbaar zijn, zoals geluk, vreugde, gezag, respect, integriteit, authenticiteit, vertrouwen, diepgewortelde overtuigingen, wijsheid, vriendschap en wel op de allereerste plaats liefde.³ Ze liggen dan ook niet in de sfeer van de anonieme en onpersoonlijke zaken, maar zijn van de orde van het persoonlijke.

Een welkome ondersteuning van voorgaande gedachten is te vinden in fascinerende ontwikkelingen in de recente natuur- en levenswetenschappen. Deze zijn namelijk steeds meer afstand gaan nemen van het gemechaniseerde wereldbeeld dat zoals eerder gezegd een belangrijke factor geweest is bij de moderne houding tegenover onze natuurlijke omgeving en de daarmee verbonden praktijk van exploitatie ervan. In de zich nu uitkristalliserende

3 Vanwege het feit dat deze verschijnselen niet gericht bewerkstelligd kunnen worden maar ons bij anders gerichte activiteiten als een extra toevallen, typeer ik ze als 'toegiftverschijnselen'.

kijk op de natuur verschijnt zij als een allesbehalve dode, passieve en geestloze zaak, maar juist als een dynamische, creatieve, innovatieve, veelvormige en rijkgeschakeerde grootheid die vooral in haar hogere verschijningsvormen in de gestalte van ordeningspatronen, betekenissen en informatie blijken van zelf- en 'geest'-zijn geeft.

Daarmee verandert die natuur ingrijpend van gezicht, is ze nu niet langer het aan ons totaal vreemde dat zij in de beeldvorming van het gemechaniseerde wereldbeeld was. Zij blijkt een heel scala van kenmerken te bezitten die wij mensen, wel op een heel bijzondere menselijke manier, bij onszelf terugvinden. En waarin wij onszelf met haar, in het bijzonder met andere levensvormen zoals dieren en planten, verwant kunnen voelen, hoofdstuk 5 geeft daarvan een nadere uiteenzetting.

Van zo'n natuur, maar nogmaals dus een geheel andere natuur dan die van het gemechaniseerde wereldbeeld, kan de mens zich ook weer deel voelen. In deze optiek kan zij opnieuw zijn thuis zijn. Dat kan niet anders dan van grote invloed zijn op zijn houding tegenover en zijn omgang met haar. Zij kan dan niet langer alleen maar een voorraadschuur van hulpbronnen zijn die in een afstandelijke houding benut en geëxploiteerd worden. Integendeel is zij, zoals gezegd, dan ook en vooral een verwantschapsverband dat een verhouding van mede-zijn met de omgeving inhoudt. Dat correspondeert met ervaringen die bij mensen, ook onder het regime van het gemechaniseerde wereldbeeld, wel altijd levend gebleven, alleen gemarginaliseerd en ondergesneeuwd zijn, maar nu weer de kans krijgen aan de dag te komen. Die ervaringen en gevoelens kunnen niet anders dan ons tot een meer omzichtige en sparende omgang met onze natuurlijke omgeving te brengen.

Wanneer zo'n omslag in het denken en ervaren zich in het algemeen bewustzijn zou doorzetten en bepalend zou worden voor de praktijk van onze cultuur, zou dat met alles wat het inhoudt het echte antwoord op de milieuproblematiek zijn.